

"...והתורה נקנית בארבעים ושמונה דברים"*

פתיחה

ארבעים ושמונה הדברים שרבותינו אמרו בברייתא שבמסכת אבות, שהתורה נקנית בהם, הם כללים, מידות רוחניות ומוסריות, ואמצעים בדרכי הלימוד, החינוך וההוראה, שהובאו בתמציתיות נפלאה, בהתאם למאמר חז"ל: "לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה" (תולין ס"ג, ע"ב), והם בבחינת "מועט המחזיק את המרובה"; ויש להם הרבה תולדות הנובעות מהם.

האבות והתולדות נוגעים ומתייחסים לתנאים ההכרחיים לקניין התורה בשלמותה ולהוראה טובה: א) ידיעתו המעולה של המורה את החומר שהוא מלמד; ב) אהבת מקצוע ההוראה; ג) אהבת תלמידו. הם מציינים את כל השטחים והעניינים הלימודיים והפדגוגיים-דידקטיים, שמורה הרוצה להצליח בהוראתו חייב ללמוד אותם: שיטות לימוד והוראה; היחסים בין המורה לתלמיד ובין תלמיד לחברו בלימודים; יחס המורה לחברה ועוד. כל אלה עושים את "מ"ח הדברים" למגדלור רוחני לכל תלמיד חכם השואף ללמוד וללמד ולהשיג בהוראתו את כל המטרות החינוכיות, המטריאליות והפורמליות. הם הם המכשירים אותו להביא את תלמידו לדרגת תלמידי חכמים, המנהלים את אורחות חייהם על פי תורתנו הקדושה.

המטרה במאמר זה היא להרחיב את היריעה בכללים ובמעלות שהתורה נקנית בהם: א) הבאת ביאורים ופירושים למ"ח הדברים, שליקטתי והרכבתי מחלק מהספרים הרבים שעל מסכת אבות (למעלה ממאתיים).

ב) הבאת מאמרי חז"ל מהתלמודים והמדרשים, ומדיעותיהם של גדולי ישראל בכל הדורות, הנוגעים למ"ח הדברים.

ג) מכיוון ש"אי אפשר לבית המדרש בלא חידוש" (חגיגה ג', ע"א), השתדלתי להוסיף במאמרי ביאורים-פירושים ומקורות למ"ח הדברים שעלו במחשבותי תוך הלימוד וההוראה של מקרא ותלמוד, וכן, להבדיל, דידיקטיקה כללית ומיתודות להוראת לימודי הקודש.

המדרש (ויקרא רבה, פרשה כ"א) קובע: "בנוהג שבעולם, אלף בני אדם נכנסים למקרא, יוצא מהן מאה; מאה למשנה, יוצאין מהן עשרה; עשרה לתלמוד, יוצא מהן אחד". מהלשון שהמדרש משתמש בו, "בנוהג שבעולם", משתמע, שהמציאות שהוא מתאר איננה גזירת המקום, אלא תוצאה של שיטות והתנהגויות לא מעולות בדרכי

* ביאור ה"דברים" א-ט הופיע בשנתון "מורשת יעקב" ד (תש"ן). לצערנו, שובש שם סדר העמודים, ויש לקרוא אותם לפי סדר זה: 76-71, 78, 77, 80, 79, 81-83.

הלימוד וההוראה; ואם אנו שואפים להציב בפנינו מטרה, שלא הושגה במשך הדורות: הקניית ידיעת התלמוד לכל אלף הנכנסים למקרא – עלינו לשנן את "מ"ח הדברים" שהתורה נקנית בהם, עם כל המשתמע מהם, ולנהוג על-פי המסקנות המעשיות שהם מחייבים אותנו. בדרך זו נזכה ל"וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך".

י. "בשימוש חכמים"¹

קיימים סוגים שונים של שימוש חכמים:

(1) משרת, מסייע ומושיט עזרה מעשית לרבותיו.

"כל מלאכות שהעבד עושה לרבו, תלמיד עושה לרבו"²; "המונע תלמידו מלשמשו כאילו מונע ממנו חסדי"³; "אף פורק ממנו יראת שמים"⁴. כי בהיותו בחברת רבותיו מסגל התלמיד לעצמו את מידותיהם הנעלות ולומד מהם כיצד לשלב את יראת ה' במעשים היומיומיים – "הולך את חכמים יחכם ורעה כסילים ירוע"⁵. "ואמר ר' יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי גדולה שמושה של תורה יותר מלמודה"⁶, שנאמר: 'פה אלישע בן שפט אשר יצק מים על ידי אליהו'⁷, 'למדי לא נאמר אלא יצקי'. מלמד שגדולה שימושה יותר מלימודה"⁸. (לפי שבשימוש ימצאו שניהן: לימוד ושימוש) "...שכן מצינו ביהושע, שעל-ידי ששימש את משה רבנו, ולא מש מתוך אוהלו, זכה לרשת מקומו של משה ולקבל ממנו מסורת התורה"⁹.

"איזהו עם הארץ? – כל שקרא ושנה ולא שימש תלמידי חכמים"¹⁰ "והוי מתאבק בעפר רגליהם"¹¹, כי "אפילו שיחתן של תלמידי חכמים צריכין לימוד, "קרב לגבי דהינא ואדהן" [=קרב אצל משוח בשמן המור ותתבסס]¹². "כל המקבל פני זקן מלא תורה כאילו מקבל פני שכניה"¹³.

(2) "שימוש חכמים" במונח של לימוד והעמקה בדברי חכמים וידיעת ההלכה מהם הלכה למעשה, ולא רק מספריהם.

1. שלושת הדברים הבאים זה אחר זה – "בשימוש חכמים, בדקדוק חברים, בפלפול תלמידים" – הם על פי המאמר: "הרבה למדתי מרבותי, ויותר מחברי, ומתלמידי יותר מכלם" (תענית ז', ע"א). ובהיות כי יותר זמן לומד האדם עם חבריו מאשר עם רבו, לכן נאמר "ויותר מחבריי". ו"מתלמידי יותר מכלם" מפני "פלפול התלמידים" – על ידי חידוד הפלפול מתבררת האמת, ועם תלמידים מתפלפלים יותר מאשר עם חברים, הנמצאים על-פי רוב באותה רמה בהבנת הלימוד (ע"פ מדרש שמואל).

2. כתובות צ"ו, ע"א.

3. פסחים מ"ט, ע"ב.

4. כתובות צ"ו, ע"א.

5. משלי י"ג, כ.

6. כלומר: הזיקה והקשר החי והיוכח הבלתי-אמצעי עם חכמי התורה יהיו הרבה יותר יעילים בשביל התלמידים מאשר החכמה המופשטת הנובעת ממשניותיהם.

7. מלכים ב', ג', יא.

8. ברכות ז', ע"ב.

9. ספרי, פרשת פנחס.

10. ברכות מ"ז, ע"ב.

11. אבות א', ד'.

12. שבועות מ"ז, ע"ב.

13. תנחומא תשא כ"ז [=הוצאת בובר, ט"ו].

"ואל בינתך אל תשען"¹⁴ – אל תחשוב שאינך צריך רב וחבר כי מסוגל אתה להבין ולהעמיק בלימוד התורה מעצמך – על בינתך אל תסמוך¹⁵.
 "רבן גמליאל היה אומר: עשה לך רב והסתלק מן הספק"¹⁶. "אינו דומה לומד מעצמו ללומד מרבו"¹⁷. "דלא משמש חכימא קטלא חייב..."¹⁸.
 עולא אומר על זה "שקרא ושנה ולא שימש תלמידי חכמים" שיש לכנותו "רשע ערום"¹⁹. הסיבה: "שקרא משנה ושנה משנה ולא שימש תלמידי חכמים – ללמוד לסברת הגמרא בטעמי המשנה מה הם – רשע הוא שאין תורתו על בוריה ואין ללמוד הימנו; שעל ידי הטעמים יש חילוק באיסור והיתר ובדיני ממונות – לזכות ולחייב, ובטהרות – לטמא ולטהר; וערום הוא שהשומע את קולו שונה משניות, כסבור הוא שבקי בטעמיהם ונוהגים בו כבוד כתלמיד חכם" (רש"י).
 לאור דברים אלה יובנו כינויים נוספים המיוחדים על-ידי חכמינו, לאדם שלא שימש תלמידי חכמים: "איתמר: קרא ושנה ולא שימש תלמידי חכמים – רב אליעזר אומר: הרי זה עם הארץ. רב שמואל בר נחמני אומר: הרי זה בור. רב ינאי אומר: הרי זה כותי. רב אחי בר יעקב אומר: הרי זה מגוש"²⁰ (רש"י: "מכשף אוהז את העיניים וגונב את הלבבות").
 ולהיפך – זה ששימש תלמידי חכם, שינן את ההלכה והעמיק בה לפני חכמים – הוא זוכה לשבחם של חכמינו: אמר מר זוטרא משמו של רב חסדא: "כל מי שקורא ושונה ורואה טרפה לעצמו (=יודע לפסוק הלכות בענייני טרפות) ושימש תלמידי חכמים – עליו הכתוב אומר: 'יגיע כפיך כי תאכל אשרך וטוב לך'²¹.
 "רמי בר חמא לא אזמין עליה דרב מנשיא בר תחליפא דתני ספרא וספרי והלכתא", לא צירפו לזימון משום שהוא לא ידע שהוא שימש תלמידי חכמים, והרי הוא עם הארץ על אף ידיעתו הרבה²².

14. משלי ג', ה.

15. ראה "מדרש שמואל".

16. אבות א', טז.

17. כתובות קי"א ע"א: "כי אין לימוד האדם מעצמו כלימודו מזולתו, שהלימוד מעצמו טוב הוא, אבל לימודו מזולתו – יתקיים בידו יותר והוא יותר מבואר (רמב"ם, אבות שם). "...והרבה פעמים יסכל [לא יבין] החכם כוונת הספר ואין כן במאמר הרב – שהרי הרב יסביר את הדברים לפי הבנת הלומד" (רי יוסף יעבי"ץ).

18. אדר"י פרק י"ב, מ', י"ג.

19. סוטה כ"א, ע"ב.

20. שם כ"ב, ע"א.

21. חולין מ"ד, ע"ב.

22. ברכות מ"ז, ע"ב.

אנו מוצאים בתלמוד את החכמים שהם מוקפים תלמידים, שאינם רק מקשיבים ללקחם, אלא גם "משמשים" אותם ומתחקים אחרי מעשיהם. וכשהם מוצאים סתירה בין התורה ובין המעשה, אינם נמנעים מלהרים קול שאלה וטענה: למדתנו רבנו כך וכך?!, כך, למשל, מצאנו את התלמידים מתקשים במעשי רבן גמליאל בשעת חתונתו ובשעת אבלותו ובשעה שמת עליו טבי עבדו (משנה ברכות פרק ב'), וטעמו של דבר, שאם התלמיד מצוי אצל רבו ומשמשו הוא שומע כיצד הוא פוסק בשאלות הבאות לפניו בכל יום, ואח"כ כשיראה מעשה דומה יזכור ההלכה. ודבר זה אי אפשר ללמוד מספרי הפוסקים, שיש הרבה הלכות שהן הלכה ואין מורין כן, או שמנהג המקום שלא כדן הזה. ועוד, כשרואה בפועל נחרת הדבר בזכרונו.

ועוד, שאם עומד תמיד בפני רבו הוא יכול לקבל ממנו תוכחת מוסר בכל יום בין במילי דשמיא ובין במילי דעלמא. אבל המתרחק מרבו עליו אומר שלמה: "לא יאהב לך, הוכח לו אל חכמים לא ילך" (משלי ט"ו, יב). מצינו גם תנאים ואמוראים שהיו משמשים את רבותיהם אע"פ שכבר הגיעו למעלה גדולה בתורה.

(3) ב"שימוש חכמים" – בשימוש ולימוד סברות מחכמים רבים. ולימוד התורה עצמה – מרב אחד. "והיה כעץ שתול על פלגי מים"²³ "אמרו דבי רב ינאי: יכעץ שתולי [שנעקר ממקומו ונטעוהו במקום אחר; כן העובר מרב לרב] ולא כעץ נטוע [לתמיד], כל הלומד מרב אחד אינו רואה סימן ברכה לעולם"²⁴.

"אמר להם רב חסדא לחכמים: מבקש אני לומר לכם דבר אחד, ומתיירא שתניחוני ותלכו: כל הלומד תורה מרב אחד אינו רואה סימן ברכה לעולם. הניחוהו והלכו אצל רבה. אמר להם: במה דברים אמורים בסברא [טוב לשמוע מהרבה רבנים], אבל בגמרא [סוגיות של הלכות] יפה יותר מרב אחד, "שלא יתחלקו הלשונות"²⁵. "היה ר' מאיר אומר: הלומד תורה מרב אחד למה הוא דומה? לאחד שהיתה לו שדה אחת וזרעה מקצתה חטים ומקצתה שעורים, במקצתה [נטע] זיתים ובמקצתה אילנות – ונמצא אדם ההוא מלא טובה וברכה; ובזמן שלומד משניים ושלושה דומה למי שיש לו שדות הרבה, אחת זרע חטים ואחת זרע שעורים, ונטע אחת זיתים ואחת אילנות – ונמצא האדם ההוא מפורז בין הארצות בלא טוב וברכה" [לפי שאינו יכול לשמור את כולם כראוי]²⁶.

(4) יש גורסים: "בטהרה". "שישא אשה ואח"כ יעסוק בתורה, בטהרת המחשבה, שלא יטרד בהרהורים רעים וכדאמר רב: 'האי דמחדנינא מחבראי נתיבנא בשיתסר'²⁷. ואמרו בגמרא: כיצד לומד אדם בטהרה? נושא אשה ואחר כך לומד תורה²⁸. וכן מצינו שלפני שקיבלו ישראל התורה ליד הר סיני נצטוו להתקדש שלושה ימים קודם לכן.

"וימנחה טהורה" – זה הלומד תורה בטהרה נושא אשה ואחר כך לומד²⁹. "תנו רבנן, ללמוד תורה ולישא אשה, ילמוד תורה ואחר כך ישא אשה, ואם אי אפשר לו בלא אשה ישא אשה ואחרי כך ילמוד תורה. אמר רב יהודה אמר שמואל: הלכה נושא אשה ואחרי כך ילמד תורה. רבי יוחנן אמר: ריחים בצוארו ויעסוק בתורה? ולא פליגי, הא לן והא להו"³⁰. רש"י: "נושא ואח"כ לומד תורה – זה לבני בבל, שהולכים ללמוד בארץ ישראל חוץ לביתם, שלא מוטל עליהם עול טרדת הבית, אך בני ארץ ישראל, שלומדים בביתם יהיו צרכי הבית מוטלים עליו ויבטלוהו". תוספות שם ביארו להיך: לבני בבל שהיו עניים וגם צריכים ללמוד בא"י לא ישאו קודם הלימוד, אך לבני א"י שהם עשירים ולומדים במקומם – ילמדו אחר הנישואין בטהרה (עיין שם).

23. תהלים א', ג.

24. "לחם שמים".

25. "לחם שמים".

26. מנחות ק"י, ע"א.

27. מנחות ק"י, ע"א; ועיין ע"ז י"ט, ע"א.

28. אבות דר"נ ח', ב.

29. יומא ע"ב, ע"א.

30. קידושין כ"ט, ע"ב.

יא. "בדקדוק חברים"¹

(1) **דקדוק בלימודים עם חברים – לימוד בחבורה.** "יהסכת ושמעו"² [דרש מלשון: עשה כן] – עשו כיתות כיתות ועסקו בתורה, לפי שאין התורה נקנית אלא בחבורה. וכן אמר ר' יוסי ברי' חנינא: מהו שנאמר: 'חרב אל הבדים ונאלו' – חרב על שונאיהם של תלמידי חכמים [הכוונה על ת"ח עצמם, ושינה משום "אל תפתח פה לשטן"], שיושבים בד בבד [כל אחד לבדו] ועוסקים בתורה. ולא עוד אלא שמטפשים [שנעשים טפשים], שנאמר: 'ונאלו'!³ שכן הם עלולים לטעות ואיש לא יתקן את שגיאתם, ונמצאים מורים הלכה שלא כדיון.

את הלימוד בחבורה, שכל אחד מחבריו מכניס דבר מה משלו לביורר העניין, מתאר המדרש בצירורים שונים: "רוחצות בחלב"⁴, אלו הלכות, שרוחצין אותן בחבורה עד שעושיין אותן נקיות כחלב; 'על מלאתי' – זה ממלא מקצת דבר וזה ממלא מקצת דבר עד שיתברר הענין וישלם; 'לחיינו (כערוגת הבושם)', – זה מלחים [מדביק ומוסיף] מקצת דבר וזה מלחים מקצת דבר, עד שתהא הלכה יוצאת כמין לחיים [ציוור לשלמות וסימטריה]; 'נוזלים מן לבנון' – זה מזיל מקצת דבר וזה מזיל מקצת דבר, עד שתהא הלכה יוצאת כמן לבנון"⁵. "בשעה שישראל לומדים תורה בחבורה – 'קולך השמעניי, ואם לאו – 'ברח דודי'".⁶

"אמר ר' חמא ברי' חנינא: מהו שנאמר: 'ברזל בברזל יחד' – לומר לך: מה ברזל זה אחד מחדד את חברו, אף שני תלמידי חכמים מחדדים זה את זה בהלכה"⁷.
"אמר רבה בר בר חנה: למה נמשלו דברי תורה כאש, שנאמר: 'הלוא כה דברי כאש נאום ה'⁸ – לומר לך: מה אש אינו דולק יחידי, אף דברי תורה אין מתקיימין ביחידי"⁹. "קנאת סופרים תרבה חכמה"¹⁰.

1. מדקדק ללמוד עם חברים ומשתדל שיהיו חברים טובים. יש גורסים "בדיבוק חברים", כלומר בחברתם ובדבוקם ללמוד ביחד – תורתם מצליחה.
המהר"ל דורש את הלימוד בציבור עם חברים מפני שזה מעורר ללימוד. "בדיבוק [כך הייתה הגירסא לפניו] חברים – כי האדם כאשר הוא יחיד, אינו מקבל התורה". אבל העיקר הוא, לפי המהר"ל, הנימוק המוסרי, "שהלימוד בציבור מחנך את הרגש הציבורי" (שי"י טשרנא, "סוגיות בחינוך ובהוראה", עמ' 77).
2. דברים כ"ז, יט.
3. ירמיה כ"ו, לו.
4. ברכות ס"ג, ע"ב; תענית ז', ע"א.
5. שיר השירים ה', יב-יג; ת"י, יד.
6. שיר השירים רבה, שם.
7. מהר"ל: "יעשה לך רב וקנה לך חבר" – אי אפשר שהאדם יהיה לבד, רק יש חיבור אל הבריות, ואל יאמר: מה לי לפלוני, אינו כדאי להיות לי רב, ואינו כדאי פלוני להיות חברי. דבר זה לא יעשה, רק מקרב ולא ירחק. ומדה זאת גם כן ענף מאהבת ה' יתברך. מי שאוהב את ה' אוהב את בריותיו, כי מי שאוהב את האחד, אוהב את כל אשר שייכים לו ומצורפים אליו (שי"י טשרנא, עמ' 77).
8. משלי כ"ז, יז.
9. תענית ז', ע"א.
10. ירמיה כ"ג, כט.
11. תענית ז', ע"א.
12. בבא בתרא כ"א, ע"ב.

(2) מדוע נאמר "בדקדוק חברים" ולא נאמר: בדקדוק חכמים? שפעמים אדם ירא או בוש לשאול דבר מרבו, או להתייעץ עמו בענייני לימוד אבל מחבירו אינו בוש לשאול ולהתייעץ עמו, ולכן אומר התנא ב"דקדוק חברים" ולא בדקדוק חכמים, ונאמר: "הרבה קבלתי מרבתי ומחברי יותר מהן..."¹³.

(3) מדקדק בבחירת החברים, שיהיו בעלי מידות טובות ושכל ישר ושקדנים. התלמוד מספר: "נקיי הדעת שבירושלים לא היו נכנסים בסעודה אלא אם כן יודעים מי מיסב עמהם: לא היו חותמים על השטר אא"כ יודעים מי חותם עמהם"¹⁴. "כל השוקד על דברי תורה מוסרין לו שקדנין כנגדו"¹⁵.

יב. "ובפלפול התלמידים"

(1) "לסבור סברא בפלפול התלמידים... שמלמד לפני החכם הרב וחוזר ומתווכח ומתחדד עם התלמידים", כמו שאמר רבי: 'הרבה למדתי מרבתי. ויותר מחברי ומתלמידי יותר מכולן', וזהו שאמר הכתוב: 'ברזל בברזל יחד פני רעהו'². "אמר ר' ירמיה אמר ר' אלעזר: שני תלמידי חכמים המחזדים זה לזה בהלכה, הקדוש ברוך הוא מצליח להם, שנאמר: 'יהדרך צלח'³, אל תקרא 'יהדרך' אלא 'יחדרך'; ולא עוד אלא שעולים לגדולה, שנאמר: 'רכב'; יכול אפילו שלא לשמה – תלמוד לומר: 'על דבר אמת'; יכול אם הגיס דעתו [נתגאה] – תלמוד לומר: 'יעונה צדיק'⁴.

13. מכות י"א, ע"א.
- בחבורה גם מתקיימת יותר הקביעות בלימוד תורה, שאין כל-כך כוח היצר לבטל קביעתו מפני שחבריו יזכירוהו שילך ללמוד ויתבייש לפרוש מן הציבור (ה"חפץ חיים").
14. סנהדרין כ"ג, ע"א.
15. אדר"י כ"ט, ב.

1. מלשון "פלפלתא חריפתא", יומא פ"ה, ע"ב.
 2. פירוש רש"י לאבות.
 3. תהלים מ"ה, ה.
 4. שבת ס"ג, ע"א. ראה עירובין י"ג, ע"א ורש"י שם.
- מדברי הגר"א: לאחר שקנה לו התלמיד בקיאות ידועה, צריכים לפתח בו גם את החריפות, התגלות ניצוץ החכמה של החריפים, שהם בבחינת "כברקים ירוצצו ומראיהם כלפידים". לא די שיהיה לתלמיד כוח לקבל הרבה, אלא צריכים להרגילו שיחדש משלו עד שיהיה כמעין הנובע מעצמו. אור הלבנה [שאינו לה אור משלה אלא משל חמה] צריך להיות כאור החמה. כדי לרומם את התלמיד למדרגה זו, צריך שיראה את רבו לא רק מפרש מלות הספר, אלא גם מתווה דרך כללית, מעמיק ומחדש, בבחינת "והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים". ספר התורה הכתובה צריך להיות רק יסוד לתורה שבעל-פה, שהתלמיד שומע מפי רבו. ר' חיים מוולוז'ין: הרב צריך לשמוח על שאלות התלמידים ולראות בהן תועלת לעצמו, כי "לפעמים יהיה האמת עם התלמיד, וכמו שעץ קטן מדליק את הגדול". לא לחינם מנו רבותיו במ"ח הדברים של קניין תורה, מלבד שימוש חכמים ודקדוק חברים גם "פלפול התלמידים", כי "עלידי קושייתם יפלפל ויתרץ, וממילא רווחא שמעתתא". (טשרנא, עמ' 67-68).
- את היחס הרצוי בין הרב והתלמיד מברר ר' חיים באופן מקורי. בפירושו על "והוה מתאבק בעפר רגליהם": "אסור לו לתלמיד לקבל דברי רבו כשיש לו קושיות עליהם, וזהו שאמרו: 'והוה מתאבק', מלשון 'ויאבק איש עמו', שהוא עניין התאבקות, מלחמה; כי מלחמת מצוה היא, ואין לישא פני איש, רק לאהוב האמת. אבל עם כל זה יזהר בנפשו מלדבר בגאווה וגודל לבב, באשר מצא מקום לחלוק, וזהו שאמרו: 'הוי מתאבק', כנ"ל, אך בתנאי – 'בעפר רגליהם', זאת אומרת בענווה והכנעה ולדון לפניהם בקרקע" (שם).

(2) "תלמידים שלא שמשו כל צרכם..." מוצאים בתלמוד, בראשונים ובאחרונים ביקורת על כמה מסוגי הפלפול.

"אמרו עליו על ר' מאיר: גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שאין בדורו כמותו ומפני מה לא קבעו הלכה כמותו שלא יכלו חבריו לעמוד על סוף דעתו, שהוא אומר על טהור טמא ועל טמא טהור, ומראה לו פנים"⁵. ואמרו: "סיני ועוקר הרים סיני עדיף, כי לפום חריפתא שבשתא"⁶. "ואפקוהו לר' חייא מבי מדרשא"⁷ מפני שהיה מטריח את חבריו בקושיותיו ובפלפוליו ללא צורך. ורש"י בחולין: "ופירוש משובש הוא מאדם חריף ומפלפל"⁸. "שני תלמידי חכמים שיושבין בעיר אחת ואין נוחין זה לזה בהלכה, מתקנאין באף..."⁹.

יג. "ביישוב"

(1) "לימוד ביישוב הדעת" (רש"י). "שאם שאלו ממנו שום שאלה – לא ישיב במהרה[אלא] עד שיתיישב בדבר במיתון רבי". החכם זהיר בדבריו "ואינו נבהל להשיב", וחושב בדברים כפי העניין. "אומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון"¹, ובכלל זה אינו משיב בלי להביט תחילה בתוך הספר בעניין השייך לתשובה².

(2) "ביישוב" – להיות מעורב ונוח לבריות. "לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות"³ על-ידי זה שהלומד, ומלמד מכירים ויודעים העניינים המעסיקים את הציבור הם יכולים לשלבם בלי... התורה ולהראות שתורת ה' היא "תורת חיים" שפותרת גם את הבעיות האקטואליות, ומקרב על-ידי כך ללימוד התורה.

5. עירובין י"ג, ע"ב.

6. בבא מציעא פ"ה, ע"ב.

7. בבא בתרא כ"ג, ע"ב.

8. חולין פ"א, ע"א, סוף ד"ה: "התראת ספק".

יסוד ההוראה לפי הגר"א הוא הפשט, ו"דברי חידודין ציוה להמניע מתלמידים החסרים וילדים הרכים", שיהיה התלמיד "ישר העיון, שונא רוב הקושיות", ורוצה רק באמת. הוא הורה "שלא לילך בפירושים שונים בדרך של עקלתון הנוטים על צדי הדרכים בהקדמות והמצאות שכליות שיהיה הפירוש רחוק מפשוטן של דברים". אך ההתעמקות והחריפות המכוונות באמת לביורר העניינים היו רצויות בעיניו ביותר. "עריצים יתמכו עושרי" – הם תלמידים חריפים שעל ידם נעשה עושר, שממילא רווחא שמעתתא; כמו שאמרו ז'מתלמידי יותר מכולם". "יורב תבואת בכח שורי" – שרב תבואות בא מכת אותו תלמיד שהוא כשור בעל קרנים וחריף גדול בפלפול. כי הוא מקשה והוא מפרק, וממילא יוצא הענין מזורז ומלובן". (שיי טשרנא, עמ' 89).

9. תענית ח', ע"א.

ראה ב' ארליך, "הפלפול" – יסוד לימוד התורה שבע"פ וחשתלשלותו במשך הדורות", שנתון "מורשת יעקב", ג, (תשמ"ט).

1. אבות ה', ז.

2. "לימוד בשובה ונחת ובמתינות. השמחה שהיא צפה ועולה בלב הלומד עם גיאות הכרתו הרוחנית, לא תשיא את רוחו לנהוג בפתחות, בהבנה נמהרת ובחריצות – משפט פזיזה. אלא זאת: בתחילה יתיישב בדבר מכל עבריו ויתחקה על שורשי הדבר והקדמותיו. המתינות היא הורתם ויולדתם של יסודיות הידיעה ושל דיוקה" ("עטרת צבי").

3. כתובות י"ז, ע"א.

"ר' חנינא בן דוסא היה אומר: כל שרוח הבריות נוחה הימנו – רוח המקום נוחה הימנו, וכל שאין רוח הבריות נוחה הימנו – אין רוח המקום נוחה הימנו"⁴. אמרו רבותינו: משל אומר, "עלית לקרתא נהוג בנמוסה"⁵, נכנסת לעיר נהג כמותה – היינו שאין להיות יוצא דופן בהתנהגות.

(3) "ביישוב" – שיהא בקיא ביישובו של עולם: הן בדרך ארץ והן בחכמות טבעיות ולימודיות"⁶, הנדרשות להבנת לימוד התורה והלכותיה. "יפה תורה עם דרך ארץ"⁷. שמואל אומר: "נהירין לי שבילי דרקיע כשבילי דנהרדעא"⁸ [היינו: חכמת התכונה]. על רבן גמליאל מסופר "דמות צורות לבנות היו לו בטבלא ובכותל בעלייתו"⁹. "אמר ר' יהושע בן לוי: כל היודע לחשב בתקופות ומזלות ואינו חושב, עליו הכתוב אומר: 'ואל פעל ה' לא יביטו ומעשה ידיו לא ראוי'¹⁰.

"שאל בן-דמה, בן אחותו של ר' ישמעאל, את ר' ישמעאל: כגון אני, שלמדתי כל התורה כולה, מהו ללמוד חכמה יוונית? קרא עליו המקרא הזה: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפידך והגית בו יומם ולילה'¹¹. צא ובדוק שעה, שאינה לא מן היום ולא מן הלילה, ולמוד בה חכמה יוונית"¹².

(4) יש שגרסו "בישיבה" – מי שאינו לומד בישיבה לא יורד לעומקה של הלכה, כי ההלכה לא תתברר ותתלבן כי אם בלומדו בישיבה, כמאמר התנא: "מרבבה ישיבה – מרבבה חכמה"¹³.

"שאל ר' שמואל בר נחמן את ר' יונתן בן אלעזר, שהיה עומד בשוק"¹⁴. אמר לו: שנה לי פרק אחד. אמר לו: לך לבית התלמוד ואשנה אותך שם. אמר לו: רבי, ולא לימדתני 'חכמות בחוץ תרנהי'¹⁵? אמר לו: אין אתה יודע לקרות ואין אתה יודע לדרוש. מהו 'חכמות בחוץ תרונה'? – בחוצה של תורה. המרגלית היכן היא נמכרת? בחוצה [ברחובת, כלומר בשוק המיוחד לכך], כך התורה בחוץ שלה היא נאמרת. מהו בירחובותי

4. אבות ג', י.

5. בראשית רבה מ"ח, טז; שמות רבה מ"ז, ו.

6. "תפארת ישראל".

7. אבות ב', ב.

8. חכמי התלמוד והראשונים היו בקיאים במדעים שונים במידה שזה עור להם בהבנת והסברת מצוות והלכות. המסכתות כלאים, עירובין, סוכה ומקוואות מעידות על ידיעות רחבות במקצוע ההנדסה; בסדר זרעים אנו מוצאים ידיעות רבות ממקצועות הבוטניקה והזואולוגיה, ובמסכת חולין – ידיעות באנטומיה של בעלי-החיים.

9. ברכות נ"ח, ע"ב.

10. משנה, ראש השנה, פרק ב', מ"ח.

11. שבת ע"ה, ע"א.

12. יהושע א', ח.

13. הגר"א חידש את הרעיון שאת התורה צריכים ללמוד בקשר עם החכמות, כי "כפי שיחסר לאדם ידיעות משאר חכמות – לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, כי התורה והחכמה נצמדים יחד". ולפיכך צריכים ללמד מקרא בקשר עם דקדוק הלשון ועם הגיאוגרפיה (צורת הארץ), והמקומות בתלמוד שיש להם שייכות עם חשבון והנדסה – על יסוד הלימודים הללו, ובכלל על יסוד הארכיאולוגיה (ש"י טשרנא, עמ' 88).

14. מכות צ"ט, ע"ב.

15. אבות ב', ז.

16. מדרש תנחומא פרשת בחוקותי.

17. משלי א', ב.

— המקום שמרחיבים לה. והיכן מרחיבים לה? בבתי כנסיות ובבתי מדרשות. לכך נאמר: 'ברחובות תתן קולה'¹⁶. "אמר אבני: מתחילה הייתי לומד בבית ומתפלל בבית הכנסת, כיוון ששמעתי מה שאמר דוד: 'ה' אהבתי מעון ביתך', הריני לומד בבית הכנסת"¹⁷.

יד. "במקרא"¹

(1) "שכל תלמיד חכם צריך להיות בקי בעשרים וארבעה ספרי הקודש"². "מה כלה זו מתקשטת בכ"ד תכשיטין כך צריך תלמיד חכם להיות רגיל בכ"ד כתבי הקודש"³.

(2) **סדר הלימודים וגיל התלמידים.** "יהודה בן תימא היה אומר: בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה... בן חמש עשרה לתלמוד"⁴. הלשון "בן" כוונתו סוף המספר, היינו, לאחר שלמד חמש שנים מקרא מתחיל ללמוד משניות, ואחר שלמד חמש שנים משניות מתחיל ללמוד תלמוד. והתנא קבע תקופה של חמש שנים שכן אמרו: "מכאן לתלמיד שלא ראה סימן יפה במשנתו חמש שנים, שוב אינו רואה"⁵, ר' יוסי אומר: שלש שנים, שנאמר: וילמדם ספר ולשון כשדים... ולגדלם שנים שלוש"⁶.

"אמר ליה רב לרב שמואל בר שילת (רש"י): "מלמד תינוקות היה": בציר מבר שית לא תקביל: בר שית, קביל וספי ליה כתורא"⁷. [פחות מבן שש — אל תקבל ללמוד אצלך; בן שש — קבל, והלעט אותו בלימוד תורה כמו שמלעיטים שור, בעל כורחו]. רש"י: "בן עשר למשנה ללמוד המשניות כמו שהן, בלא גמרא, שאין בהם טורח [אינם קשים] כל כך ונקל הוא מלשון הגמרא, ובן חמש עשרה לתלמוד — ללימוד גמרא, והכוונה לסברות ולטעמים שהתנאים האחרונים היו מדקדקים בדברי התנאים שקדמו להם לבארם ולהסבירם וליתן להם טעם — שהרי בימים ההם לא הייתה עוד הגמרא שלנו"⁸.

(3) **הלימוד לפחות מבן שש.** "אמר רב קטינא: כל המכניס את בנו פחות מבן שש, רץ אחריו. [רש"י: להברותו ולהחיותו] ואינו מגיעו [רש"י: מסוכן הוא למות מרוב חולשה].

16. שם.

17. מגילה כ"ט, ע"א.

"ברית כרותה שכל הלומד בבית הכנסת לא במהרה הוא משכח" (שו"ע יו"ד, דמ"ג, כ"ב).

1. "נראה, שבכוונה מנויים כאן "מקרא ומשנה" מיד אחרי "ישוב". הנה מקרא ומשנה קודמים לתלמוד, ומהווים את יסודו ותשתיתו. "ישוב" — תלמיד מיושב וסדיר המכוון למטרתו — אינו פוחד ודולג על המקצועות המוקדמים לו, ולא זו, אף זו. גם כשאדם כבר נתון בשלבים מתקדמים בתלמוד לא יסיח לבו מן המקרא והמשנה, אלא יחזור עליהם תדיר" ("עטרת צבי"). יש שמנו "במקרא ובמשנה" כדבר אחד.

2. שמות רבה מ"א, ה'; רש"י כי תשא.

3. שיר השירים רבה.

4. אבות ה', כ"ד.

5. חולין כ"ד, ע"א.

6. דניאל א', ד-ה.

7. כתובות נ', ע"א; בבא בתרא כ"א, ע"א.

8. פירוש רש"י.

יש אומרים: חבריו רצין אחריו ואין מגיעין אותו [להיות פקחים בתורה כמותו]... איבעית אימא הא דכחיש הא דבריא⁹. כשהוא כחוש אל יכניסנו לפני שש שמא יחלש עוד יותר, וכשהוא בריא מכניסו לפני גיל שש, לפי שהוא מחכים יותר. "חכמים אומרים: הטפש הזה נכנס לבית הכנסת ורואה אותם עוסקים בתורה, והוא אומר להם: היאך אדם לומד תורה תחילה? אומרים לו: תחילה קורא מגילה [א"י הכתוב על גבי מגילה]¹⁰, ואחר כך בספר [בתורה], ואח"כ בנביאים ואח"כ בכתובים, משהוא גומר את המקרא שונה את התלמוד [משנה וגמרא] ואח"כ בהלכות ואח"כ באגדות"¹¹.

"אמר ר' יוסי: מפני מה מתחילין לתינוקות בתורת כהנים, ואין מתחילין מבראשית? — אמר הקדוש ברוך הוא: הואיל והתינוקות טהורים והקרבות טהורים — יבואו טהורים ויתעסקו בטהרות"¹².

(4) שילוש שנות הלימוד. "...לעולם ישלש אדם שנותיו: שליש במקרא, שליש במשנה, שליש בתלמוד. מי יודע כמה חייו? — לא צריכא ליומילי¹ [רשיי: ימי השבוע], כלומר שני ימים מקרא ושני ימים משנה ושני ימים גמרא. ושואלים בתוספות: "אכתי הוה מצי למפרך: מי ידע כמה חייו?" ומפרשים בתוספות: "בכל יום עצמו ישלש"¹¹.

טו. "במשנה"

(1) המשנה וביאורה — התלמוד — הם יסודות ההלכה ותורה שבעל-פה. "העוסקין במקרא — מדה ואינה מדה [כלומר: מדה טובה היא רק במקצת, שאין לעמוד על טעמי המקרא בלא משנה ותלמוד]; במשנה — מדה ונוטלין עליה שכר; בגמרא — אין לך מדה גדולה מזו. ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן הגמרא"¹ [כלומר: אף על פי שמשנתקע

9. כתובות שם.

10. בספר "הרוקח" אנו קוראים: "בתחילה ילמד להכיר את האותיות, ואחר כך הפסוק, ואחר כך הפרשה, ואחר כך המשנה, ואחר כך התלמוד, וקבץ על יד ירבה"¹ (ר' אלעזר מגרמייזא, ספר "הרוקח", שורש התורה). "...וכן התינוק בשנה שלישית יגמל... וברביעית יעמידוהו על הספר, או ילמדוהו קצת על פה 'תורה צוה לנו', [נוסף לפסוק 'שמע ישראל'], כדי להשיגורו בפיו, ושנת חמש יחזיקוהו על המקרא" (מחזור ויטרי, סי' תכ"ב). "והטעם לקריאת שני פסוקים הללו מפני שהם יסודי התורה" ("אהל מועד" שער כ"ח, דרך ו').

11. דברים רבה ח', ג'. את כל חומר הלימודים יש לערוך בהדרגה בהתאם לגילם של התלמידים, שלא ידרשו לתלמוד דבר שאינו הולם את כושר תפיסתם. הלימודים הקודמים צריכים לסלול את הדרך לאלה הבאים אחריהם ויאירו אותם....

12. ויקרא רבה ז', ילקוט שמעוני, פרשת צו.

13. קידושין ל', ע"א.

14. במה דברים אמורים בתחילת לימודו של האדם אבל כשיגדל בתורה יפנה כל ימיו לעסק התלמוד בלבד, לפי רוחב לבו ויישוב דעתו לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא, ובעתים מזומנות יקרא בתורה שבכתב ובמשניות, כדי שלא ישכח דבר מדיני התורה. עיין רמב"ם הלכות תלמוד תורה פ"א, יב; טור ושו"ע יורה דעה, סימן רמ"ו, סעיף ד'; בית יוסף ב"בדק הבית" שהביא דברי ר' ירוחם בשם הרמ"ה. המקורות במשנה ובגמרא קובעים כמה נושאים וגילים שונים בעניין הכנסת הילד ללימוד, אולם אין מקור ישיר המדבר על גיל הפרישה מן הלימודים. לפי דעת החכמים אין לפרוש לעולם מתלמוד תורה, וכך היא ההלכה: "עד אימתי חייב ללמוד תורה? — עד יום מותו, שנאמר, יופן יסורו מלבבך כל ימי חיך; וכל זמן שלא יעסוק בלימוד הוא שוכח" (רמב"ם הת"ת פ"א, י').

1. בבא מציעא ל"ג, ע"א.

בתלמוד, יחזר תמיד אחר המשנה, שלא יבוא להתרחק ממנה יותר מדי]. "לעולם הוא רץ למשנה יותר מן התלמוד"², דבר זה נאמר עד שלא שיקע בו רבי רוב המשניות [עד שלא סידר רבי יהודה הנשיא את רוב המשנה], אבל מששיקע רבי רוב משניות, לעולם הוא רץ אחר התלמוד יותר מן המשנה [כיוון שעתה אין עוד חשש שמא תשכח המשנה]³.
דרשו חז"ל: "הכן בחוץ מלאכתך" – זה מקרא. "ועתה בשדה לך" – זו משנה, ואח"כ 'ובנית ביתך' – זו תלמוד⁴.

"בתחבולות תעשה לך מלחמה"⁵ – אמר ר' יוסי אמר ר' יוחנן: במי אתה מוצא מלחמתה של תורה? – במי שיש בידו חבילות של משנה⁶. [=הרבה משניות; ודרש "בתחבולות" מלשון חבילה].

"וליוצא ולבא אין שלום"⁷ – אמר רב: כיון שיוצא אדם מדבר הלכה לדבר מקרא שוב אין לו שלום [שאינו להוציא הלכה ברורה מן המקרא]. ושמואל אמר: זה הפורש מתלמוד למשנה [שיש הרבה משניות סתומות וסותרות זו את זו, והתלמוד מיישב אותן ומתרגמן]. ר' יוחנן אמר: אפילו משי"ס [ששה סדרים] לשי"ס⁸ [מתלמוד בבלי לתלמוד ירושלמי ולהיפך, שכל אחד יש לו דרך מיוחדת בלימוד].

(2) ערוב סדר בלימודים. "מאי בבל? אמר ר' יוחנן: בלולה במקרא, בלולה במשנה, בלולה בתלמוד"⁹.

"במחשכים הושיבני כמתי עולם"¹⁰ – אמר ר' ירמיה: זה תלמודה של בבלי¹¹.

2. בבא מציעא ל"ג, ע"א. ועיין ירושלמי הוריות ג', ה': "לעולם ישקיע אדם עצמו במשניות"; ויקרא רבה כ"א, ד.
3. ירושלמי הוריות פרק ג'.
4. סוטה מ"ז, ע"א.
5. משלי כ"ד, ו.
6. סנהדרין מ"ב, ע"א.
7. זכריה ח', י.
8. חגיגה י', ע"א.
9. "יחנוך לנער על-פי דרכו" – אם תראה שיצליח במקרא ולא בתלמוד, אל תדחוק לו השעה לתלמוד תלמוד, ואם יבין בתלמוד, אל תדחוק אותו לתלמוד מקרא, במה שינדע תחנכהו" (ספר חסידים) סימן תתכ"ד. "בן חמש עשרה לתלמוד" – מאי נפקה מינה? אלא כיון שאדם רואה שאין בנו זוכה לתלמוד, ילמד לו 'הלכות גדולות' ומדרשים וקריאה" (שם, סימן תתכ"ה).
10. סנהדרין כ"ד, ע"א; זהר ג', רמז.
11. איכה ג', ו.
11. סנהדרין שם.

"והוא שמתוך גאוותן לומדין בלול ומעורבב לפני הזמן, דבן ה' למקרא לומדין משנה, ובן י' למשנה לומדין תלמוד, שבקטנותן לומדין מעורבב משנה ותלמוד מתוך גאוותן. וקאמר ר' ירמיה על זה במחשכים הושיבני גוי. ירמיה הנביא אמר האי קרא על גלות בבל, ואמרו ר' ירמיה [האמורא] גם כן לסימן על עצמו, שהיה מבבל ולמד שם תלמודם מבולבל ומעורבב" וכי (חידושי אגדות מהרש"א, שם).

המהר"ל: "הראשונים, אשר היו בערך אלינו כערך גלגל העליון לגלגל החול, הם הלכו נתיבות ישר, להדריך את תלמידיהם בדרך האמת, עד שיגיעו אל מה שראוי, ועתה בדור הפחות הזה עניותא בתר עניותא אזלא, סרו מן הדרך הישר. בדורות הראשונים נתנו גבולות ועתים לחנך נער ע"פ דרכו; בן ה' למקרא, בן י' למשנה, בן ט"ו לתלמוד, והגבילו חכמים את הנער לפי טבעו; בן ה' למקרא, ודבר זה יקבל הנער לפי טבעו ויגדל את שכלו ג"כ, ומה שלמד קיבל אותו קיבול חזק עד שיגדל יותר, ואז יתחיל המשנה, דבר שהוא עתה לפי ערכו. וכבר התחיל ליסד הבית בלמדו במקרא עיקרי הדינים על דרך הבנה מה, והוא לו יסוד במשנה. וכאשר קָלָה מלאכת הקדש במשנה, שהיא היסוד הגדול ועמוד

טז. "במיעוט שינה"¹

(1) מעלת מיעוט שינה. האיש השקוד ללמוד תורה יצמצם את שעות השינה בגבולות הנחוצים לקיום הבריאות; ובכך ישתכר בתוספת זמן למען לימודיו. ואם יאהב השינה – יתבטל מדברי תורה בזמן השינה, וגם כשיהיה ער, כי ריבוי שינה מביא לעצלות.

"אל תאהב שנה פן תִּנְרָשׁ"², ואין עניות כעניות התורה³. סבתו של רב חסדא ראתה פעם את אביה כשהוא חלש ויגע. אמרה לו: "לא בעי מר למינס פורתא?" [אין אבא מרי רוצה לישון קצת?] אמר לה: "השתא אתו יומי דאריכי וקטיני ונינום טובא"⁴ [עוד מעט ויבואו הימים הארוכים שבקבר, שלעסק התורה והמצוות קטנים הם ואז נישן הרבה]. "לעולם ישתדל אדם ללמוד תורה ביום ולשנותה בלילה"⁵. "כל העוסק בתורה בלילה, הקב"ה מושך עליו חוט של חסד ביום"⁶.

(2) חשיבותה של שינה הדרושה לגוף האדם. ריבוי שינה מביא לעצלות ולביטול תורה, אבל מיעוטה יפה, מפני שהיא מחזקת את הגוף⁷. שינה מועטת מדי גורמת חולשה לגוף ולנפש. וחכמים נתנו סימן: "ישנתי אז ינוח ליי"⁸, "אז" – בגימטריא שמונה, שצריך אדם לישון שמונה שעות ביממה⁹.

ברזל לכל התורה, כאשר יקריב אל התלמוד, אז יוכל לבנות מגדל ראשו בשמים, והכל על היסוד הקיים הוא המשנה. אבל הטפשים בארצות אלה דרכיהם הפך זה"י ("גור אריה", ואתחנן). הגר"א – בעקבות המהר"ל – תבע לחזור אל דרך הלימוד שקבעו הראשונים, היינו שאין להתחיל עם התינוקות את לימוד הגמרא, בטרם למדו מקרא ומשנה היטב. תינוקות צריכים לעבור על כל התנ"ך וי"להיות רגילים בהם כמעט בעל-פה"; אחר כך צריכים ללמוד ששה סדרי משנה עד שיהיו שגורים בפי התלמיד עם פירושיהם המפורסמים; ורק אז אפשר לעבור אל התלמוד על-ידי העיון המתמיד בפירושי רש"י שיהם נכוחים למבין" (ש"י טשרנא, עמ' 87-88).

1. מחמשת "המעוטים" שבברייתא אנו למדים, כי היהדות אינה דורשת מהיהודי, כדי להגיע לקניין התורה – חיי סגפנות, התבודדות, עינוי עצמי או התנזרות שלמה מכל הדברים המותרים, אלא למעט בעניינים האלה, שאם מתמסרים להם במידה יתרה ומופרזת, נמנעים ללמוד תורה לא רק בזמן שנמצאים ועוסקים בהם, אלא גם אחרי זה; השפעתם פועלת על גופנו ורוחנו ונמצאו מפסידים אפילו את הכשרונות הטבעיים לקליטת תכמת התורה אשר ניתנו בהם.

2. משלי כ', יג.

3. נדרים מ"א, ע"א.

4. עירובין ס"ה, ע"א.

5. בית המדרש, ילניק, ג' 112.

6. חגיגה י"ב, ע"ב.

הכתוב אומר: "יראת ה' תוסיף ימים ושנות רשעים תקצורנה". היום נברא למעשה והלילה למנוחה... ולפיכך, החכם היושב בלילה ולומד תורה עושה את היום ארוך יותר מאשר הוא, וזהו "יראת ה' תוסיף ימים". הוא מוסיף מהלילות על הימים; "ושנות רשעים תקצורנה": מה שהרשעים ישנים עד שעה מאוחרת ביום מקצרים ימיהם וחיותם, כי באותו זמן הם כמתים (ע"פ פירוש ר' חיים מוולוז'ין).

במיעוט שינה – שיקום בחצי הלילה לעסוק בתורה כמו שאמר הכתוב: "חצות לילה אקום להודות לך" וגו'.

7. ברכות ס"ב, ע"ב.

8. איוב ג', יג.

9. רמב"ם הלכות דעות פ"ה, ה"ה.

"אמר רב יהודה: לא נברא לילה אלא לשינה [כדי שלמחרת תהא דעתו צלולה לתלמוד]. אמר ר' שמעון בן לקיש: לא נבראה הלבנה אלא לתלמוד" ¹⁰ [שמי שאין לו נר ילמד לאורה]. "אמרו לו לר' זירא: מחדדות שמועותיך [הלכותיך]. אמר להם: של יום ה' ¹¹ [ולמדתיך בדעת צלולה].

(3) למורה אסור למעט בשינה. ר' יצחק משה מווינא מביא: "ויבירושלמי דזרעים אמר שאסור לו למלמד ליקץ בלילה יותר מעונתו [מהרגלו], מפני שלמחר עצל ללמוד. וגם אין לו לעצור במאכל ובמשתה, אם הוא בפרנסת עצמו, מפני שלא יוכל לטרוח וללמוד... וכל המשנה ידו על התחתונה, ומעברין ליה" ¹² [מסלקים אותו].

יז. "במיעוט שיחה" ¹

(1) ממעט לדבר בענייני חולין, כמו שאמרו תז"ל: "ודברת בס" ² – ולא בדברים אחרים" ³. ואמרו: "של בית רבן גמליאל לא היו אומרים מרפא [לרפואה] בבית המדרש מפני ביטול בית המדרש" ⁴ [רש"י: "כשאדם מתעטש אומרים לו השומעים אסותא [לרפואה] והמתעטש עונה בתודה, ומתוך כך אפשר להתקרב ולשוחח יחד ויבטלו מתלמוד תורה"].

"אמר ר' לוי: כל הפוסק מדברי תורה ועוסק בדברי שיחה. מאכילין אותו גחלי רתמים" ⁵ [כדי שיקשה עליו הדיבור].

"המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו, ואומר: מה נאה אילן זה, ומה נאה ניר זה הרי זה מתחייב בנפשו" ⁶.

"בשלשה דברים בודקין את האדם: במשא ומתן וברב יין וברב שיחה" ⁷. "צדיקים אומרים מעט ועושים הרבה" ⁸. "כל המרבה דברים מביא חטא" ⁹.

10. עירובין ס"ה, ע"א.

11. שם.

12. "אור זרוע", פסקי בבא מציעא, סי' רמ"ו: ראה ירושלמי, דמאי, פ"ז, ה"ג.
"ואל יאמר אדם – הואיל ואני מלמד ילדים ביום, אשכים ואלמד לעצמי, מפני שנמצא ישן בלימוד תינוקות, וקיבל שכר על מנת ללמוד היטב". ("ספר חסידים", סימן תת"ל).

1. הרצה לזכות בקנין התורה לא יבלה זמנו בשיחות סרק, כי הן מחבלות בכבוד הראש הראוי ובריכוז המחשבה. ואמר: "במיעוט שיחה" – כי מותר לשוחח "דברים של מה בכך שמיעוטו יפה לתורה, כדי שתנוח הנפש קצת על-ידי זה" (סוכה כ"ח, ע"א).

2. דברים ו', ה.

3. יומא י"ט, ע"ב.

4. ברכות נ"ג, ע"א.

5. חגיגה י"ב, ע"ב.

6. אבות ג', ט.

7. אדר"נ הוצאת שלמה בובער, ל"א.

8. בבא מציעא פ"ז, ע"א.

9. אבות א', יז.

"אדם שבני אדם רגילין אצלו, אל ישכיר עצמו למלמד תינוקות, כי יבואו אצלו ולא יעסוק בהן..." ("ספר חסידים", סימן תת"ל).

"...כי ירבה דברים מרבה שטות... ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה, כי השתיקה היא סימן חכמה והמרבה שיחה אין בו סימן חכמה, שהשיחה מבטלת פעולת השכל ולפיכך דבר הזה שהוא מיעוט שיחה הוא יסוד גדול אל החכמה" (מהר"ל).

(2) לומד ומלמד בדרך קצרה ונקיה. "ר' יהודה אומר: לעולם יהא אדם כונס דבריו כללים כללים [משפטים אחדים הכוללים פרטים רבים יחד], שאם כונסן פרטים מיגעין אותו ואין יודע מה לעשות..."¹⁰

"אמר רב הונא אמר רב משום ר' מאיר: לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה" [ולא ידבר הרבה בזמן השיעור]¹¹. "כל היכא דכי הדדי נינהו [שאיין אורך בלשון צח יותר מן המגונה] – משתעי בלשון נקיה; כל היכא דנפישין מיליה [שהמלים רבות] – משתעי בלשון קצרה"¹².

יח. "במיעוט תענוג"

(1) ממעט בתענוגים גופניים, כגון אכילה ושתייה וכדומה, שמיעוטים טוב וריבויים רע. "כך היא דרכה של תורה: פת במלח תאכל, ומים במשורה [במדה] תשתה, ועל הארץ תישן, וחיי צער תחיה, ובתורה אתה עמל. אם אתה עושה כן – אשריך וטוב לך; אשריך בעולם הזה, וטוב לך – לעולם הבא"¹. אין כוונת המשנה ללמדנו שאם נחיה חיי צער ומחסור, מובטחנו שנצליח יותר בלימודנו, אלא זו אזהרה לעני, שאפילו אין לך מה לאכול אלא פת במלח, אל תמנע עצמך מלעסוק בתורה².

ואזהרה גם לעשיר שיש בידו להתענג בתענוגי העולם, שלא ירגיל עצמו בהם, כי מתוך התענוגות והתפנקות לא יוכל ללמוד תורה כראוי... כמו שאמרו: "אין התורה מתקיימת אלא במי שממית עצמו עליה"³ ואחד החכמים אמר לחבירו: "עד דאכלית כפנייתי בבבל – תרגימנא"⁴ [בעוד שהיית אוכל תמרים בבבל ומעדן עצמך הספקנו אנו להסביר הלימוד].

(2) "שלא תמצא תורה שבעל-פה אצל מי שיבקש עונג העולם, תאוה וכבוד וגדולה בעולם הזה, אלא במי שממית את עצמו עליה... וזו היא תורה שבעל-פה, שהיא קשה ללמוד ויש בה צער גדול שהיא משולה לחשך, שנאמר 'העם ההלכים בחשך ראו אור גדולי' – אלו בעלי התלמוד שראו אור גדול, שהקבי"ה מאיר עיניהם באיסור והיתר בטמא וטהור... ולא קיבלו ישראל את התורה עד שכפה הקב"ה את ההר כגיגית... ואם תאמר

10. ספרי, האזינו ל"ב, ב.

11. פסחים ג', ע"ב.

שיטתם זו של רבותינו בולטת מן המשנה הנלמדת פעמים בדרך דידוקטיבית [לימוד מן הכלל אל הפרט] ומתחילה ב"כלל אמרו" או "כלל גדול אמרו"; ופעמים בדרך אינדוקטיבית [לימוד מן הפרט אל הכלל] ונותנת פרט אחד או כמה פרטים כדי לסיים: "זה הכלל...". (עיי'ן שביעית פרק ז', פאה פרק א', ועוד).

12. "אף בדברים ההכרחיים שאי אפשר בלעדיהם, ואינה שיחה בטלה, יתפוס במיעוט ויקצר ככל האפשר, לפי שהזמן יקר המציאות, ולפיכך אפילו בדברי תורה הזהירו: "לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה".

1. אבות ר', ד.

2. "מדרש שמואל".

3. ברכות ס"ג, ע"ב.

4. בבא בתרא ק"ז, ע"ב.

ר' יהוראי אומר: "מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה"⁶.
 "אמרו משום ר' יהודה בר' אלעאי: בוא וראה שלא כדורות הראשונים דורות
 האחרונים: דורות הראשונים עשו תורתם קבע ומלאכתם עראי – זו וזו נתקיימה בידן;
 דורות האחרונים שעשו מלאכתם קבע ותורתם עראי – זו וזו לא נתקיימה בידן"⁷.
 "ר' יהודה בהליכתו לבית המדרש נטל קנקן על כתפו. אמר: גדולה מלאכה שמכבדת
 את בעליה"⁸.

כא. "בארץ אפיים"¹

(1) מתרחק ממידת הכעס, וזה אמצעי מועיל להשגת "קניין התורה", שכן אמרו "כל
 אדם שכועס, אם חכם הוא – חכמתו מסתלקת ממנו"². "כל הכועס, משכח תלמודו
 ומוסיף טפשות"³, "הקפדן מאבד חכמתו"⁴. "כי כעס בחיק כסילים ינוח"⁵, הרי שכל
 הכועס – כסיל. "אדם שכועס אפילו שכינה אינה חשובה כנגדו"⁶.

(2) "...לא הקפדן מלמד"⁷, כי הוא אינו מתאים להיות מורה. "אמר רבא: אם ראית
 תלמיד שלימודו קשה עליו כבדול, בשביל רבו שאינו מסביר לו פנים⁸ שנאמר 'והוא פנים

- 6. קידושין פ"ב, ע"א.
- 7. ברכות ל"ה, ע"א.
- 8. נדרים מ"ט, ע"ב.

הרמב"ם פוסק: "כל המשים על לבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה ויתפרנס מן הצדקה –
 הרי זה חילל את השם וביזה את התורה וכיבה מאור הדת, וגרם רעה לעצמו ונטל חייו מן העולם
 הבא; לפי שאסור ליהנות מדברי תורה בעולם הזה. אמרו חכמים: 'כל הנהנה מדברי תורה נטל חייו
 מן העולם'" (רמב"ם, הלכות ת"ת, פ"ג, ה"ל).

מהר"ל: "יפה תורה עם דרך ארץ" שלא ישנה סדר הראוי, רק שיעשה קודם דרך ארץ ואחר כך
 התורה... שיגיעת שניהם משכחת עוף – תלה הדבר בעמל ויגיעה, וזה רמזו חכמים: כל מקום
 שנאמר בו 'וישב' – אינו אלא לשון 'צער': 'וישב ישראל בשטים' – מה כתיב בתריה? 'ויחל ישראל
 לזנות'. לפיכך מצינו חכמי ישראל עושים מלאכה, ואם היו חכמים שלא היה להם מלאכה, היה להם
 משא ומתן, שהוא כמו מלאכה, או שכל כך חשקה נפשם בתורה שהיה קיום לתורתם" (מהר"ל
 בפירושו לאבות).

ר' חיים מוולוז'ין: "יפה תורה עם דרך ארץ" – ר"ל, שגם בשעת דרך ארץ יהיה חושב בתורה:
 'שיגיעת שניהם' – ר"ל הגוף הפונה לעסקו והמוח למחשבתו – 'משכחת עוף' (ש"י טשרנא, עמ'
 98).

1. "...ומתלמידי יותר מכולן", וכדי לזכות בתלמידים צריך המורה להיות בעל "דרך אפיים" ולדעת איך
 לקרובם וכיצד לטפל בהם. לכל אדם יש תכונות נפש ואופי שונה מרעהו והמורה צריך להתחשב
 ולהתייחס בסבלנות גם לתכונות נפש ולהתנהגויות של תלמידים שאינם מחבבן, באמצעות קוצר רוח
 וכעס לא יכול הרב לרכוש את אמונו של התלמיד ורצונו ללמוד תורה מפיו. אפשר להשיג זאת רק
 על-ידי ציון לשבת, עידוד ושיחה רצינית.

- 2. פסחים ס"ו, ע"ב.
- 3. נדרים כ"ב, ע"ב.
- 4. פדרי"א לו.
- 5. קהלת ז', ט.
- 6. נדרים כ"ב, ע"ב.
- 7. אבות כ', ה; אדר"נ כ"ו, ג.
- 8. תענית ח', ע"א.